

14. Talmy L. Toward a Cognitive Semantics. – Volume 1 : Concept Structuring Systems / Leonard Talmy. – Cambridge : MIT Press, 2000. – 565 p.
15. Tolkien J.R.R. The Fellowship of the Ring / J.R.R. Tolkien. – N.Y. : Ballantine Books, 2000. – 479 p.
16. Tolkien J.R.R. The Two Towers / J.R.R. Tolkien. – N.Y. : Ballantine Books, 2000. – 415 p.
17. Völundarkviða. – [електронний ресурс]. – режим доступу : <http://norse.ulver.com/edda/volundar.html>

Колесник А. Мифологическое пространство в лингвокогнитивном ракурсе.

В статье рассмотрены когнитивные основы мифологически ориентированного семиозиса. Отдельное внимание уделяется принципам категоризации мира с опорой на содержание мифологического пространства. Выделяется иерархия соответствующих когнитивных процедур.

Ключевые слова: мифологическое пространство, концептуализация, семиозис, модель

Kolesnyk O. Mythic Space from the Lingvocognitive Perspective.

The article considers cognitive premises of the myth oriented semiosis. Special attention is paid to the principles of categorizing the world on the basis of the mythic space's content. The hierarchy of the corresponding cognitive models is highlighted.

Key words: mythic space, categorization, semiosis, model.

Ірина Овчиннікова
(Київ)

УДК 811.161.2'373

КОМПОНЕНТНИЙ АНАЛІЗ ДІЄСЛІВНОГО ЗНАЧЕННЯ ЯК СПОСІБ ПОБУДОВИ СЕМАНТИЧНОЇ ТИПОЛОГІЇ

Статтю присвячено розглядові компонентного аналізу як способу дослідження дієслівної системи в семантичному аспекті; виявлено основні переваги й недоліки структурування лексичного значення на елементарні змістові компоненти з метою їхньої систематизації; висвітлено авторську позицію щодо можливості представити лексичну підсистему мови у вигляді ієрархічної структури.

Ключові слова: компонентний аналіз, сема, дієслово, дефініція, ієрархія, система.

Однією з нагальних потреб української лінгвістичної науки сьогодні є створення такої типології мовних одиниць (зокрема лексичних), яка б узагальнено і водночас об'єктивно та логічно відображала концептуальну картину світу й членування навколишньої дійсності в національно-етнічному розрізі.

Семантична типологія лексичних одиниць передбачає їхній поділ і групування за певними значеннєвими ознаками, що дає змогу представити ці одиниці якщо не як систему, то принаймні як структуровану й стратифіковану множину. Історичний досвід мовознавчої науки й сучасний рівень лінгвістичного знання дає змогу говорити про такі значеннєві ознаки як про компоненти лексичної семантики.

На сьогодні в мовознавстві усталеним можна вважати твердження, згідно з яким лексичне значення повнозначного слова є триєдиним, оскільки поєднує в собі денотативний (власне семантичний, предметно-логічний, поняттєвий), конотативний (експресивний, суб'єктивний) і прагматичний елементи. Саме денотативний елемент (або макрокомпонент – у сучасній термінології) може бути диференційований на компоненти (мікрокомпоненти), які «виражають окремі ознаки денотата» [7, с. 81]. Традиційно такі мінімальні елементарні компоненти як найменші розрізнявальні ознаки називають семами. Сему тлумачать як «елементарний смисл, що є відображенням у свідомості носіїв мови певної ознаки, об'єктивно притаманної денотату, або приписуваною йому певним мовним середовищем і, відповідно, такою що є об'єктивною відносно кожного мовця» [6, с. 105]. Структура

значення слова, характер сем, які складають цю одиницю, а також закономірності реалізації сем при функціонуванні слова нерозривно пов'язані із ситуаціями об'єктивної дійсності [6, с.108].

У мовознавчій науці є чимало термінів, покликаних інтерпретувати уявлення про найменший, найдрібніший чи найелементарніший компонент денотативного значення слова, як-от: «диференційний елемент» (Ф. де Соссюр), «семантичний компонент» (Дж. Лайонз), «диференційна ознака» (І. Арнольд), «семантична ознака» (Г. Уфимцева), «семантичний множник», «квант значення» (Ю. Апресян) тощо. Усталеність традиції засвідчує, що термін «сема» є «найбільш прийнятним для аналізу, оскільки він відповідає вимогам лаконічності, прозорості мотивованості, що вказує на його належність до семантики як плану змісту, має хороший словотвірний потенціал (семний склад, класема, гіперсема тощо)» [2, с. 50].

Загалом у лінгвістиці можна прослідкувати дві основні тенденції до розуміння семи: перша засвідчує уявлення про семи як певні концептуальні елементи, з яких безпосередньо складається значення слова; друга позначена підходом до семи як елемента метамови дослідника. Ми не розглядаємо сему як реально існуючі концептуальні сутності, з яких «монтуються» значення слів, а, дотримуючись другого підходу, тлумачимо її як конструкт лінгвістичної теорії, інструмент, що слугує для опису значень слів. Це зумовлено, по-перше, усвідомленням того, що мова – і зокрема її лексична підсистема – є не безпосереднім відображенням світу, а передусім його інтерпретацією, що закономірно веде до розуміння значення слова як сутності, що не піддається власне емпіричній стратифікації. По-друге, «інструментальний» підхід до тлумачення семи дає змогу втілити в життя своєрідну «мовознавчу мрію» – описати лексичний рівень мови саме як систему (попри велику ймовірність того, що цей рівень не є системним). Виділені загальні й дрібніші семи дають змогу представити лексичний рівень як ієрархію, що є давньою і доволі зручною лінгвістичною традицією опису лексики будь-якої мови. Однак «інструментальний», «метамовний» підхід до тлумачення семи також певною мірою проблематичний, оскільки він залишає за собою право на численність інтерпретацій. Так, одне і те саме слово може бути по-різному розкладене на семи залежно від завдань аналізу, дослідницьких потреб і методики застосування, що призводить до появи численних класифікацій і авторських типологій, адже всі вони є продуктом суб'єктивного підходу дослідника (пор., наприклад, виділену в [9] сему 'інтенсивність' як конотативну сему дієслів руху, яка абсолютно вільно може бути представлена як диференційна для всіх без винятку дієслів дії на підставах, логічно обґрунтованих іншим дослідженням з іншими завданнями). Проте численність класифікацій, спричинена «операційним» підходом до розуміння семи як засобу опису словесного значення, навряд чи можна вважати перешкодою у створенні загальної семантичної типології лексичних одиниць тієї чи іншої мови, навпаки, кожна з цих класифікацій дає змогу поглянути на лексику з різних боків і глибше проникнути в її сутність.

Сьогодні твердження про те, що значення мовної одиниці представляє певну структуру і принципово членоване на більш елементарні складові, визнане практично всіма лінгвістами [1; 2; 3; 4; 5; 6; 9; 10]. Розподіл значення на частини, інакше – семантична декомпозиція, є, по суті, єдиною можливістю його опису, оскільки будь-яке тлумачення слова, морфеми, фразеологізму і т.п. є нічим іншим, як простим перефразуванням за допомогою метамови.

Різні автори подають неоднакову номенклатуру і, відповідно, різну класифікацію сем: гіперсеми і гіпосеми, архісеми і диференційні семи, родові й видові, денотативні, конотативні й потенційні семи тощо. Однак попри різнотипне термінологічне оформлення, однозначним є усвідомлення того, що семи в структурі одного слова неоднорідні, вони не вибудовуються за лінійним принципом, а мають ієрархічну структуру.

Семи розрізняють передусім залежно від їхньої ролі в значенні слова. В. Гак, виявляючи ієрархію сем у межах семантичної структури слова, послуговується терміном Б. Потье і виділяє архісему – загальну сему родового значення, а потім установлює диференційні семи видового значення. Вони можуть бути двох типів: описові, тобто такі, які

відображають властивості предмета, виділювані на основі відмінностей і схожостей (наприклад, спосіб виконання дії) і відносні, які відображають зв'язки різних об'єктів (функція, просторові відношення тощо). На нижчому рівні мовознавець виділяє потенційні семи, які мають відображати потенційні властивості предметів і актуалізуються у відповідних умовах [6].

Уже доволі звичним у мовознавчій теорії є виділення класами – узагальненої абстрактної частиномовної семи, архісеми – родової категорійно-лексичної семи, що уточнює лексико-граматичну, а також диференційних сем – конкретніших елементів, яким властива функція відмежування значення слова як його індивідуальної сутності від інших протиставлених значень [7, с. 86]. Семи, поряд із розрізнявальним, також можуть мати інтегральний характер, тобто здатні об'єднувати слова чи групи слів за певним елементом значення. Так, Н. Іваницька у своєму компаративному дослідженні дієслівної лексики української та англійської мов у ролі класами виділяє 'процесуальність', бо «вона лежить в основі значеннєвої структури дієслова і увиразнює його частиномовну категорійну сутність». Семи 'дія', 'стан', 'відношення' дослідниця репрезентує як інтегральні архісеми (категорійно-лексичні семи), що «мають денотативну природу, оскільки співвідносять значення дієслова із ситуацією, яку відтворює конкретна дієслівна лексема». Уточнення, конкретизацію архісем забезпечують диференційні ознаки, які, залежно від рівня лексико-семантичної парадигми, можуть мати інтегральний характер щодо інших, менш абстрактних сем ('рух', 'мовлення', 'деструктивна дія' та інші) [7, с. 89].

За характером переданої інформації й прагматичним статусом розрізняють семи, які належать до денотативного (предметно-логічного) значення слова, і конотативні, що відображають прагматику акту комунікації, пов'язані з оцінкою, яку мовець дає предмету мовлення, з його емоційним станом, бажанням впливати на співрозмовника, з обстановкою акту спілкування, що визначає його функціонально-стилістичне забарвлення [2, с. 52].

Виділяють у слові також приховані семи, які ще називають «імплікаціоном». Це семи, що не входять до обов'язкового набору ознак, за якими певний предмет відрізняється від інших йому подібних, проте представляють відомі носіям мови ознаки, а тому є потенційно можливими під час вторинної номінації чи утворенні похідних [2, с. 52].

Комплекс прийомів виділення в лексичних одиницях елементарних смислів, мінімальних компонентів їхніх значень із метою систематизації й класифікації у мовознавчій науці оформлений в уявлення про компонентний аналіз.

Компонентний аналіз є методом дослідження значень слів, об'єднаних в одну лексичну мікросистему за певною інтегральною смисловою ознакою, шляхом послідовного зіставлення значень одиниць цієї мікросистеми за різними змістовими параметрами з метою виявити диференційні ознаки, що розрізняють значення цих одиниць у межах аналізованої мікросистеми.

На сьогодні важко однозначно говорити про досконалість чи незаперечну ефективність застосування цієї методики у створенні семантичних типологій слів, однак очевидним є той факт, що «жодна адекватна теорія смислу не може обійтися без процедур, які забезпечує тією чи іншою мірою компонентний аналіз значень» [1, с. 113]. Інакше кажучи, жодне системне дослідження, присвячене семантичній організації мовних одиниць, не може претендувати на об'єктивність, якщо в ньому не заявлене застосування компонентного аналізу.

Простота й прозорість компонентного аналізу полягає передусім у тому, що він «базований по суті на встановленій у логіці операції визначення понять. Звичайні етапи такого визначення – вказівка на найближчий рід чи клас, до якого належить предмет, і вказівка на видові відмінності, тобто ознаки, які відрізняють визначений предмет від усіх інших предметів того самого класу» [2, с. 50]. Однак така «простота» є лише позірною.

Уперше компонентний аналіз як комплексна методика був застосований у дослідженні лексичного матеріалу в ролі техніки опису вузького кола лексичних одиниць, а

саме термінів спорідненості в різних мовах [8]. Розподіл іменників на позначення родичів за материнською й батьківською лініями виявився точним і однозначним з огляду на чітко виділені й представлені у вигляді ієрархії значеннєві компоненти – диференційні семи – ‘чоловік’, ‘жінка’, ‘родич матері’, ‘родич батька’, ‘молодий’, ‘немолодий’ і под. Не перебільшенням буде припущення, що компонентний аналіз під час диференціації лексем на позначення спорідненості був реалізований в ідеальному вигляді. Проте не перебільшенням буде також і зауваження щодо того, що це був єдиний випадок у мовознавстві, коли компонентний аналіз реалізував себе в ідеальному варіанті. Усі подальші спроби застосувати цю методику під час систематизації лексики засвідчують неоднозначність, суперечливість, а подекуди й логічну невинуватість у репрезентації словникових парадигм чи інших таксономічних об’єднань слів.

Труднощі в досягненні однозначності зумовлені передусім тим, що різні типи слів допускають семантичний опис за допомогою компонентного аналізу з різним ступенем успішності. Найчіткіше й найнесуперечливіше можна розкласти на семи слова, які належать до добре структурованих семантичних об’єднань (часто ці об’єднання називають полями). Такими є, як правило, іменники з конкретною семантикою. Значно важче піддаються компонентній стратифікації ознакові слова, зокрема дієслова. Проблематичність виділення найменших елементарних семантичних компонентів у дієслівному значенні зумовлена низкою чинників, які виявляють себе вже на онтологічному рівні, адже позначення дієсловом динамічної ознаки засвідчує абстрактність його денотата, що в силу своєї нестатичності й змінності важко піддається конкретному осягненню й чіткому виокремленню. Можна припускати в цьому зв’язку, що «ідеальна» реалізація компонентного аналізу під час типології іменників на позначення спорідненості забезпечена чітким розподілом їхніх денотатів у позамовній дійсності. Складна ж онтологічна сутність дієслова спроектована й на власне лінгвальний рівень, де відображена інтеграція семантичних і граматичних значень у межах однієї дієслівної лексеми, що також ускладнює виділення мінімальних змістових компонентів.

Суперечливість у застосуванні компонентного аналізу як основного способу типологізації лексики зумовлена також і невласне мовними чинниками. Так, гіпотеза про те, що словниковий склад може бути описаний на основі обмеженої й невеликої кількості семантичних ознак (сем), є привабливою для дослідників, бо вона обіцяє вирішення такої складної проблеми, як систематизація лексико-семантичних одиниць мови. Проте очевидно, що суттєвого результату на шляху вирішення вказаної проблеми досі немає. Причина, імовірно, полягає в тому, що обмежена й невелика кількість семантичних компонентів насправді виявляється не надто обмеженою. Труднощі у виділенні й репрезентації оптимального переліку сем, за допомогою яких можна було б диференціювати й структурувати лексику тієї чи іншої мови (до чого прагнуть, наприклад, А. Вежбицька та її послідовники), зумовлені щонайменше двома фактами. Першим є наукова суб’єктивність, за якої виділення мінімальних змістових компонентів слова диктується концептуальною картиною світу дослідника. Друга перепона полягає в тому, що сема не є найменшим неподільним значеннєвим елементом, а допускає дрібнішу деталізацію. Пор.: «Сему часто називають найдрібнішою одиницею змісту, яка не розкладається на дрібніші частини. Таке визначення необґрунтоване й невдале, оскільки для багатьох загальновідомих і загальноприйнятих сем можлива подальша сегментація. ... Межа членування того чи іншого значення на семи задається поставленими у дослідженні завданнями» [2, с. 50].

Можна також припустити, що неоднозначність у застосуванні компонентного аналізу спричинена й помилковістю уявлень про ієрархічність лексичної підсистеми мови, яка в уявленні дослідників базується на спільних і диференційних компонентах у значенні слів. У цьому значну роль відіграє уведені й поширені в мовознавстві поняття семантичного поля, де виділяють ядро і периферію, що не мають (і не можуть мати) чітких меж. Гіпотетична ієрархічність є зручним вихідним положенням у структурації й систематизації лексичних одиниць, однак вона не виправдовує себе у низці випадків, зокрема тоді, коли одна і та сама

лексема (передусім дієслівна) може виступати в межах різних семантичних полів і займати різні місця у виділених дослідниками ієрархіях. Суперечливим є також і твердження про слова-ідентифікатори в межах тієї чи іншої парадигми, які мають «найбільш нейтральну» семантику щодо інших слів, які цим ідентифікаторам підпорядковані. Виділення таких семантично нейтральних слів неможливе, наприклад, у групі дієслів, які позначають конкретні фізичні дії (*рубати, колоти, зшивати, приклеювати* тощо), що також засвідчує не виправданість деяких теоретичних положень компонентного аналізу. Безперечно, ієрархічність слів у межах поля чи іншого сегмента лексичної підсистеми мови зумовлена ієрархічністю самих сем, де інтегральна сема (архісема) підпорядковує собі диференційні. Однак чи можна при цьому вважати ієрархізованими між собою власне диференційні семи? Позитивне чи негативне вирішення цього питання також веде за собою низку теоретичних обґрунтувань, які по-різному можуть бути відображені на рівні дослідницької роботи й позначені на створених семантичних типологіях.

Загалом суперечливість і неоднозначність у застосуванні компонентного аналізу в систематизації лексичних одиниць мови не є винятковим явищем. Зрозуміло, що будь-яка методика, застосована під час мовознавчої роботи, позначена інтуїцією дослідника і його суб'єктивно-світоглядними принципами. Однак компонентний аналіз дає змогу усвідомити й низку об'єктивних положень, зокрема те, що лексична семантика слова є дискретною. Цей незаперечний у сучасній лінгвістиці факт дає змогу класифікувати слова, розподіляти їх за певними релевантними ознаками і загалом говорити про певну системність лексичного рівня мови. При цьому характер компонентного складу лексичного значення залежить від ступеня конкретності / абстрактності вираженого словом поняття. Що більше семантика слова тяжіє до абстрактності, то складніше слово піддається компонентному аналізу, виділенню диференційних сем, які засвідчують його належність до того чи іншого парадигматичного об'єднання. Це стосується передусім дієслівної лексики, денотат якої є абстрактною динамічною ознакою.

Сьогодні розробка принципів компонентного аналізу ще триває, проте поступове вдосконалення методики виявлення й опису сем сприяє проникненню в семантичну природу слова, що відображає його знання, набуті людиною в процесі суспільної практики її осмислення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика : синонимические средства языка / Юрий Дереникович Апресян. – [2 изд., испр. и доп.]. – М. : Языки русской культуры, 1995. – 472 с.
2. Арнольд И.В. Основы научных исследований в лингвистике : [учеб. пособие] / Ирина Владимировна Арнольд. – М. : Высшая школа, 1991. - 140 с.
3. Ахманова О.С. Основы компонентного анализа / О.С. Ахманова, И.А. Мельчук, М.М. Глушко и др. ; [ред. Э.М. Медникова]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. – 263 с.
4. Васильев Л.М. Достоинства и недостатки компонентного анализа в семантических исследованиях / Л.М. Васильев // Исследования по семантике: семантика слова и словосочетания : [межвуз. науч. сб.]. – Уфа : Изд-во Башкирск. гос. ун-та, 1984. – С. 3–8.
5. Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика : [учеб. пособие] / Леонид Михайлович Васильев. – М. : Высшая школа, 1990. – 176 с.
6. Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики / В.Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики. – М. : Наука, 1972. – С. 367-395.
7. Іваницька Н.Б. Дієслівні системи української та англійської мов : парадигматика і синтагматика / Наталя Борисівна Іваницька. – Вінниця : СПД Главацька, 2011. – 636 с.
8. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В.Н. Ярцева]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 682 с.
9. Леута О.І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові: [монографія] / Олександр Іванович Леута. – К. : Такі справи, 2008. – 208с.
10. Селиверстова О.Н. Компонентный анализ многозначных слов : на материале некоторых русских глаголов : [монография] / Ольга Николаевна Селиверстова. – М. : Наука, 1975. – 240 с.

Овчинникова И. Компонентный анализ глагольного значения как способ построения семантической типологии.

Статья посвящена рассмотрению компонентного анализа как способа исследования глагольной системы в семантическом аспекте; выявлены основные преимущества и недостатки структурирования лексического значения на элементарные содержательные компоненты с целью их систематизации; освещена авторская позиция относительно возможности представить лексическую подсистему языка в виде иерархической структуры.

Ключевые слова: компонентный анализ, сема, глагол, дефиниция, иерархия, система.

Ovchynnikova I. Component Analysis of Verb Semantics as a Method of Semantic Typology Building.

This article is dedicated to the component analysis as a method of study of the verbal system in the semantic aspect; the main advantages and disadvantages of lexical meaning structuring on the primary basic components for their systematization were identified, the author's position on the possibility of introducing lexical subsystem of language in a hierarchical structure was highlighted.

Key words: component analysis, seme, verb, definition, the hierarchy, the system.

Тамара Слободинська
(Вінниця)

УДК 811.161.2: 81 – 116.3

ДЕЩО ПРО СТРУКТУРНУ СЕМАНТИКУ МОВИ Й ФУНКЦІОНАЛЬНУ СЕМАНТИКУ МОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті проаналізовано особливості структурної семантики мови та функціональної семантики мовлення, а також витлумачено основні принципи комплексної теорії моделей спілкування (комунікативної лінгвістики).

Ключові слова: комунікативна ситуація, теорія моделей спілкування, мовний зміст, мовленнєвий зміст, комунікативна дія, семантичний потенціал, функція-потенція, функція-реалізація.

Проблеми дослідження концептуальних засобів теорії моделей спілкування торкалися Р. О.Якобсон, О. В. Бондарко, Г. В. Колшанський, Б. Ю. Городецький та інші науковці. Проте певною мірою нерозв'язаним й досі є питання розуміння усіх аспектів висловленого. З огляду на це пропонується праця є **актуальною**.

Метою статті є окреслення понять «мовний, мовленнєвий та комунікативний зміст висловлення».

Завданням статті є з'ясування відмінностей та взаємозв'язків структурної семантики мови та функціональної семантики мовної діяльності. Із метою розв'язання поставленого питання здійснимо лінгвістичний аналіз кількох висловлень. Для розуміння висловлення (1) «*Перед тим як переходити дорогу, подивіться ліворуч*», потрібне лише знання української мови (за будь-яких умов інформація, що вміщена в (1), не залежить від того, де й коли хтось почує чи прочитає це речення). Порівняймо: зміст фрази (2) «*Подивіться ліворуч!*», тобто комунікативно вагома інформація, що міститься в (2), залежить від того, кому й коли її адресовано. Ще один приклад: людина, що добре знає українську мову, зрозуміє мовний, проте не зрозуміє мовленнєвого змісту висловлення (3) «*Побачимося там само, де і вчора*», якщо вона не знає, хто до неї звертається, чи не уявляє навіть, про яку саме зустріч ідеться.

У термінах теорії моделей спілкування (комунікативної лінгвістики) розуміння **мовного змісту** будь-якого із висловлень (1), (2), (3) витлумачують як «обчислення» значення відповідної семантичної функції, «аргументами» якої є значення слів і граматичних форм української мови. **Мовленнєвий зміст** висловлення (1) у деякій комунікативній ситуації (КС) може бути сприйнятий як порада, адресована конкретній людині, на це вказує